

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра
з теми: «Український національно-визвольний рух в 1917 році на
Поділлі: науковий і методичний аспекти»

Виконала: студентка II курсу, групи Ist1-M24z
Спеціальності А4.03. Середня освіта (історія та громадянська освіта)
Санак Анастасія Валеріївна

Керівник: Завальнюк Олександр Михайлович
доктор історичних наук, професор

Рецензент_____

Кам'янець-Подільський, 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна основа магістерської роботи.....	11
1.3. Методологія дослідження.....	13
РОЗДІЛ 2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ ТА ПЕРШІ ЗВІСТКИ ПРО НЕЇ НА ПОДІЛЛІ.....	17
2.1. Аналіз регіональної специфіки Поділля.....	17
2.2. Інформаційний вакуум та реакція місцевої влади.....	19
2.3. Реакція громадськості, самоорганізація та офіційне оприлюднення.....	20
РОЗДІЛ 3. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КРАЇ: СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ, ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	23
3.1. Формування нової адміністративної вертикалі та кадрові суперечки.....	23
3.2. Консолідація українських національних сил та реакція на Універсали...27	
3.3. Соціальна самоорганізація: робітничий, селянський та військовий рухи.....	32
РОЗДІЛ 4. ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РУХ В ГУБЕРНІЇ, НАЛАГОДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ, СПРОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ.....	43
4.1. Громадська самоорганізація та культурно-освітнє відродження.....	43
4.2. Рух за автокефалію церкви та національне видавництво.....	46
4.3. Соціально-економічні виклики та роль кооперативів.....	49
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ В СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	52
5.1. Педагогічна цінність, змістове наповнення та методичні підходи.....	52
5.2. Використання медіа-джерел, першоджерел, інтеграція та оцінювання...54	
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	63

ДОДАТКИ.....	75
--------------	----

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проголошення незалежності України в 1991 році створило ключові передумови для глибокого переосмислення історичного минулого. Одним з важливих наслідків цього стало активне розгортання наукових досліджень, присвячених національно-визвольному руху за відновлення української державності в 1917 році, зокрема й на території Поділля. В умовах сучасної російської агресії та подальшої розбудови власної держави це питання набуває ще більшої актуальності. Адже саме національно-визвольний рух в цей період був невід'ємною складовою Української революції, в якій і на теренах Поділля вперше яскраво виявилось прагнення до здобуття державності та незалежності. Цей період став певною вершиною у боротьбі українців за самостійність, зокрема для Подільської губернії, яка, перебуваючи у складі Київського генерал-губернаторства (колишнього Південно-Західного краю), виступила важливим чинником суспільних і політичних перетворень. Регіон також був фронтовою зоною, де перетиналися революційні й військові події, що перетворили його на арену як національного піднесення, так і значних випробувань для місцевого населення. А тому подільняни, як і населення всієї України, пережили стрімкі зміни політичної ситуації, що часто супроводжувались мобілізаціями, реквізиціями, погромами, зміною влади та іншими соціальними потрясіннями. Зважаючи на це вивчення національно-визвольних процесів у цьому регіоні дозволяє глибше зрозуміти специфіку українського державотворення, а також трагізм і складність життя населення, яке, незважаючи на відсутність багатьох можливостей для активного громадського чи релігійного життя, все ж не уникнуло нищівного впливу революційних подій. Саме їх висвітленню на Поділлі, у взаємозв'язку з національно-визвольною боротьбою місцевого населення, присвячено пропонуване дослідження. Адже Поділля є прикладом тієї частини

українських земель, де історія української державності, попри численні труднощі, складала одну з найяскравіших сторінок боротьби за незалежність і самовизначення. А тому вважаємо, що дослідження українського національно-визвольного руху на Поділлі в 1917 році допомагає висвітлити всю складність тодішньої історичної реальності, яка тісно перепліталася із процесами формування національної свідомості, боротьби за особисту і політичну свободу, а тому в цьому й полягає актуальність його дослідження.

Мета дослідження: з'ясувати особливості національно-визвольного руху на Поділлі в контексті Української революції 1917-1921 років, проаналізувати процеси, пов'язані з формуванням владних структур, громадських та політичних організацій, а також визначити вплив революційних подій на культурне, релігійне та соціально-економічне життя регіону.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми в українській і зарубіжній історіографії;
- схарактеризувати джерельну та методологічну базу дослідження й з'ясувати їх тематико-інформаційний потенціал;
- показати роль, місце та значення Лютневої революції в Росії для початку українських революційних подій, в тому числі й в подільському регіоні, та визначити ставлення населення до неї;
- розглянути основні напрями розгортання національно-визвольного руху в краї, як от створення органів влади, легалізацію партій та громадських організацій;
- проаналізувати просвітницький рух в губернії, налагодження церковного життя, спроби розв'язання соціально-економічних проблем.
- з'ясувати ті проблеми регіональної історії Поділля, які потребують подальшої розробки.

Об'єктом дослідження є населення Подільської губернії в 1917 році.

Предметом дослідження є розвиток національно-визвольного руху на Поділлі в 1917 році в контексті революції, створення органів влади, партійних і громадських організацій, а також просвітницька та церковна діяльність як відображення соціально-економічних процесів у регіоні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1917 року, коли в Петрограді відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція та завершуються початком агресії російських більшовиків проти української держави наприкінці року. В окремих епізодах хронологічні межі роботи дещо розширені та містять матеріали напередодні Української революції. Це продиктовано потребою відстежити політичні та соціально-економічні фактори, які їй сприяли, зокрема й на Поділлі.

Територіальні межі роботи обумовлені адміністративно-територіальними межами губернії в складі імперії. На початку XX ст. Подільська губернія складалася з 12 повітів: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського. Сьогодні це територія Хмельницької, Вінницької, Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше:

- виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу важливі архівні документи, що дало можливість осмислити соціально-економічні, громадсько-політичні та культурно-освітні процеси на Поділлі, які до цього або не вивчалися зовсім, або ж досліджувалися фрагментарно;
- схарактеризовано політичне, економічне і соціальне життя подолян, розкрито роль впливу революційних подій на економічне становище різних етнічних меншин краю;
- проаналізовано регіональні особливості процесу політизації суспільного життя на Поділлі;
- висвітлено роль освітніх установ Подільської губернії, місцевих громадсько-культурних організацій у їхньому культурному розвитку.

- визначено форми, методи та засоби реалізації програм політичних партій та громадських організацій на території Поділля у добу Української революції;
- з'ясовано механізм реалізації культурно-освітньої діяльності культурних установ, гуртків, театрів, клубів, товариств та спілок населення Поділля в 1917 році.

Апробація дослідження. Тема та зміст нашої дослідження обговорювалися на кафедрі історії України за її матеріалами здійснено 1 публікацію. Зокрема, результати досліджень, проведених у рамках кваліфікаційної роботи магістра, були представлені у статті «Лютнева революція та її вплив на життя Поділля (лютий-березень 1917 року)», яка була опублікована в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». Випуск 22. Частина 1. Кам'янець-Подільський : 2025. С.54-58

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дослідження та зібраний фактичний матеріал можуть бути використані для вивчення національно-визвольних відносин на території Поділля на початку Української революції 1917–1921 рр., створення цілісної картини громадсько-політичного, соціально-економічного й культурно-освітнього становища у роки боротьби за українську державність. Матеріали роботи можуть використовуватися вченими-істориками в науково-педагогічній практиці, зокрема при підготовці лекційних курсів, підручників, навчальних посібників з новітньої історії України, розробці спецкурсів із проблем історії української культури XX ст. Висновки, сформульовані в дослідженні, можуть бути корисними для органів державної влади, місцевого самоврядування при виробленні загальнодержавної та регіональної концепції політики.

Структура дослідження. Побудована за проблемно-хронологічним принципом. Магістерська робота складається зі вступу, 5-х розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дослідження становить 82 сторінок, з них обсяг основного тексту становить

60 сторінок. Список використаної літератури та джерел охоплює 100 найменувань та становить 13 сторінок.

також використовувати сучасні ІКТ, це забезпечує не лише засвоєння історичних фактів, а й формування усвідомленого ставлення до державотворчих процесів та національної боротьби України. У підсумку, такий комплексний підхід сприяє формуванню глибокого розуміння того, що Українська революція на Поділлі заклала міцний фундамент для майбутньої незалежності України, попри всі її складнощі.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз питання «Український національно-визвольний рух в 1917 році на Поділлі: науковий і методичний аспект», дозволяє зробити такі висновки.

Доведено, що аналіз історіографії національно-визвольного руху на Поділлі у 1917 р. показує наявність великого й тематично розмаїтого корпусу літератури, який дозволяє сформувати комплексне уявлення про події того часу. Найбільшу наукову цінність становлять праці сучасних українських дослідників, які акцентують увагу не лише на загальноукраїнському контексті революції, але й на її регіональних виявах. Роботи В. Адамського, О. Завальнюка, О. Комарніцького, В. Лозового, А. Філінюка, В. Стецюка, В. Рекрута та інших авторів досліджують широкий спектр питань – від трансформацій місцевої влади, ролі земств і губернських комісарів, до політичної поведінки селянства, функціонування інтелігенції, просвітницької та кооперативної діяльності. Істотним є також внесок й інших локальних істориків Вінниці, Кам'янця-Подільського, Проскурова, які досліджують революційні процеси у містах, містечках та окремих повітах Поділля. Значний інтерес становлять дослідження емігрантських істориків, зокрема спогади і праці Н. Дорошенко-Савченко, І. Витановича, Д. Дорошенка, І. Мазепи та О. Субтельного, які, хоча й переважно загальнонаціональні за спрямуванням, містять цінні міркування та свідчення, релевантні для подільського регіону. Радянська історіографія, яка представлена в єдиному екземплярі відіграє допоміжну роль завдяки збереженим фактичним даним. Методична література, включаючи праці педагогів, істориків-освітян, матеріали УІНП, МОН та шкільні програми, відіграє важливу роль у включенні теми революції на Поділлі в навчальні курси, сприяючи збереженню історичної пам'яті на регіональному рівні.

З'ясовано, що аналіз використаних джерел показує їхню багатогранність і цінність для висвітлення революційних подій на Поділлі у 1917 р. Вони згруповані на чотири основні категорії: діловодні, нормативно-законодавчі, документальні та мемуарні. Кожна група дозволила висвітлити певні аспекти історичної дійсності – від офіційної державної політики до особистих свідчень учасників подій. Важливу роль відіграли архівні документи з ДАВіО, збірники документів, хрестоматії та спогади. Така систематизація джерел забезпечила глибоке, багаторівневе розуміння ходу національно-визвольного руху в регіональному контексті.

Визначено, що методологічна база дослідження поєднує загальнонаукові, історичні та педагогічні методи, що забезпечило всебічне та об'єктивне вивчення теми. Застосовано принципи історизму, системності, об'єктивності, діалектичного та неупередженого підходів. Методами стали: історико-хронологічний, порівняльний, структурний, статистичний аналіз, а також педагогічне моделювання і аналіз освітніх програм. Такий комплексний підхід дозволив відтворити події на Поділлі як у динаміці історичного процесу, так і в сучасній освітній практиці. Це сприяє як науковому розумінню подій, так і їх ефективному засвоєнню учнями.

Проаналізовано, що дослідження показало, що Лютнева революція в Російській імперії стала каталізатором кардинальних змін, які швидко докотилися до Поділля, визначаючи початок Української національно-визвольної боротьби в регіоні. Специфіка Подільської губернії, зумовлена її поліетнічним складом, гострою аграрною проблемою, що загострювала соціальні суперечності, та статусом прифронтового району з великою кількістю дислокованих військ, сформувала унікальні умови для розвитку революційних подій. Незважаючи на початкові спроби місцевої адміністрації приховати інформацію про повалення царизму та запровадити інформаційний вакуум, відомості про зміни швидко поширилися серед населення завдяки військовим та залізничникам, викликавши хвилю ентузіазму у містах та містечках. Хоча серед частини населення, особливо

консервативного селянства, панувала тривога та невизначеність щодо майбутнього, загалом Лютнева революція на Поділлі сприймалася як початок нової епохи.

Встановлено, що вивчення процесу формування та діяльності органів влади, легалізації політичних партій і громадських організацій на Поділлі у період Української національної революції є ключовим для розуміння становлення української державності на регіональному рівні. Після Лютневої революції на Поділлі відбулася швидка зміна імперського керівництва. Паралельно, на міському та повітовому рівнях, незважаючи на спротив старої адміністрації, населення почало самоорганізовуватися. У Кам'янці-Подільському та Вінниці вже на початку березня були створені тимчасові революційні комітети та Ради громадських організацій, які перебирали на себе владні функції. Важливим етапом у становленні регіональної влади стало заснування 7 травня 1917 року Подільської губернської ради громадських організацій у Кам'янці-Подільському, яка проголосила себе головним колегіальним органом, що мав обов'язкові рішення для губернського комісара. Також даний розділ продемонстрував, що селянство на Поділлі відіграло ключову роль в Українській революції, створюючи власні органи самоорганізації, такі як ради та комітети, по всій губернії. 1917 р. на Поділлі це й був період стрімкого наростання соціально-політичної напруги, де потужний аграрний рух, зумовлений прагненням селян до землі, швидко переріс у хвилю масових погромів та анархії. Рушієм їхньої діяльності стало непереборне прагнення до самоврядування та негайного вирішення аграрного питання, що часто матеріалізувалося через стихійні захоплення земель та майна поміщиків. В умовах такого всеохопного хаосу, коли державні інституції виявилися неспроможними відновити порядок, а населення прагнуло радикальних змін, з'явилися сприятливі умови для посилення впливу більшовиків. Провал липневого наступу Тимчасового уряду та деморалізація російської армії, значною мірою спричинена більшовицькою пропагандою, призвели до передислокації значних

військових контингентів на Поділля, зокрема до Вінниці, яка стала ключовою тиловою базою та епіцентром більшовицької активності. Таким чином, ще до жовтневих подій у Петрограді, Вінницький ревком проголосив відмову від підпорядкування Тимчасовому уряду та фактично встановив владу Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів. Загрозлива ситуація на місцях підштовхнула лідерів УЦР до ухвалення III Універсалу. Незважаючи на це, проголошену в листопаді 1917 року більшовицьку владу в Петрограді та спроби її встановлення на місцях, політична боротьба продовжувалася у формі демократичних виборів. Хоча Раднарком розігнав Установчі Збори, ці результати чітко засвідчили обмежений політичний вплив більшовиків на Поділлі та значну підтримку українських партій, особливо Центральної Ради. Паралельно УЦР готувалася до виборів у власні Всеукраїнські Установчі збори, проте вони зіткнулися зі значною протидією більшовиків та чорносотенних організацій, що призвело до зриву виборів.

Доведено, що кооперативний рух став потужною рушійною силою, яка не лише сприяла економічній стабілізації, а й відігравала ключову роль у формуванні національної свідомості та підтримці українських політичних прагнень. Відродження ж «Просвіти» та активна українізація освіти свідчили про глибоке прагнення населення до національного самовизначення. Церковне життя на Поділлі також зазнало суттєвих змін, проявившись у прагненні до автокефалії Української церкви та активній участі духовенства у національно-визвольному русі. Поява численних україномовних газет, книг та підручників, попри технічні та фінансові виклики, свідчила про зростаючий попит на українську друковану продукцію та її важливість у формуванні національної свідомості. І нарешті, соціально-економічні проблеми, такі як продовольча криза та інфляція, були надзвичайно гострими. Незважаючи на безпорадність центральної влади, місцеві органи та особливо кооперативний рух докладали значних зусиль для стабілізації ситуації та забезпечення населення необхідними товарами, демонструючи

адаптивність та стійкість українського суспільства в умовах революційних викликів.

З'ясовано, що вивчення Української революції 1917-1921 років, особливо на прикладі Поділля, є ключовим для формування всебічно розвиненої та свідомої особистості. Це вимагає поєднання інноваційних та перевірених часом методик, зосереджених на активному залученні учнів. Педагогічна цінність полягає не лише в передачі знань про конкретні події на Поділлі, а й у розвитку критичного мислення, аналітичних навичок та громадянської позиції, що є фундаментальними для розуміння сучасної України. Також ефективна методика передбачає ретельний підбір змістового наповнення відповідно до вікових особливостей учнів 10 класу, особлива увага приділяється роботі з різноманітними візуальними джерелами та першоджерелами, застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій, мультимедійних презентацій та інтерактивних онлайн-інструментів робить уроки динамічними та відповідає запитам сучасного учня. Крім того ми підкреслюємо важливість міжпредметних зв'язків та реалізації проєктної діяльності. Це сприяє комплексному розвитку навичок дослідження, презентації та творчого мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

I. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Відозва «Хай живе Українська Центральна Рада». 1917 р. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-255. Оп.1. Спр.95. Арк.244. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
2. Звернення Генерального Секретаріату Української Центральної Ради до населення Волині і Поділля. Липень 1917 року. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-255. Оп.1. Спр.95. Арк.223. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
3. Лист до директора Вінницького реального училища, щодо урочистого проголошення Універсалу на площі біля гостинниці Савой 14 листопада 1917 р.. // Держархів Вінницької області. Ф.Р-1941. Оп.1. Спр.20. Арк.95 URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
4. Особова справа товариша міністра народної освіти УНР Юхима Онуфрійовича Щириці. 12.09.1914.-21.09.1919 рр. 1917 р. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-54. Оп.1. Спр.86. Арк.48-64. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
5. Особова справа члена Центральної Ради, державного та громадського діяча, письменника Дмитра Васильовича Марковича 1913-1916 рр. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-62. Оп.1. Спр.16. Арк.2-36. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
6. Список кандидатів у гласні Вінницького повітового земства від УПСР та УСДРП 1917 р. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-230. Оп.4. Спр.7. Арк.8. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
7. Статут вільного козацтва. 1917 р. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-255. Оп.1. Спр.95. Арк.358-365. URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
8. Ухвала Вінницької міської думи про визнання влади Центральної Ради. 17.11.17. // Держархів Вінницької області. Ф.Д-262. Оп.1. Спр.22. Арк.359-363 URL: <https://davio.gov.ua/pub/vist/unr.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

9. Адамський, В. (Упорядн.). (2017). Поділля в добу Української революції. Рік 1917: док. та матер. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 847 с.
10. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: спогади, невідомі твори. Київ: Смолоскип, 1999. 288 с.
11. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині: спогад. *Свобода (Нью-Йорк)*, 1955, №№249-251, 28-30 грудня. С.3
12. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
13. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч.2. Вінниця : Консоль, 2011. 416 с.
14. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917-грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. Вінниця: О. Власюк, 2008. 208 с.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1996. 382 с.
16. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996 . Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. [Б. м.] : [б.в.], 1997. 422 с.
17. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.

III. НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

18. 100 років боротьби: Українська революція 1917 – 1921 | брошура URL: <https://www.jarmart.info/broshura-100-rokiv-borotby-ukrainska-revoliutsiia-1917-1921/> (дата звернення: 28.06.2025).
19. Адамський В. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 6–22.*
20. Адамський В. Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2022. Т.35. С.338–349.*
21. Адамський В. Подільський губернський комісар у листопаді 1917 р. – квітні 1918 р.: функціонування інституту влади. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2022. Т.36. С.155-169*
22. Адамський В. Подільський губернський комісар у революційну добу (березень-листопад 1917 року): виникнення та становлення інституту влади. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2022. Т.35. С. 191-209*
23. Адамський В. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року. URL: <https://www.khm.gov.ua/uk/content/proskuriv-u-municypalniy-kampaniyi-1917-roku> (дата звернення: 28.09.2024).
24. Адамський В. Р. Подільське губернське земство в умовах суспільних викликів весни 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С.132-43.*
25. Адамський В. Р. Ямпільський повітовий комісар у революційну добу (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький, 2018. Вип. 16. С. 64-69.*

26. Адамський В.Р. Відродження просвітницького руху на Поділлі навесні 1917 року. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 21. С.60-70
27. Адамський В.Р. Подільський кооперативний з'їзд у контексті революційних процесів весни 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2018. Т.28. С. 435-447
28. Адамський В.Р., Семенчук О.С. Інститут комісара у Балтському повіті у революційну добу (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2023. Т.34 (73) № 1. С.1-9
29. Антонишин, А. П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лют. – трав. 1918 р.). *Матеріали XIII Поділ. історико-краєзнав. конф.*, 18–19 листоп. 2010 р., м. Кам'янець-Подільський / голов. ред. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 379–386.
30. Бабюк Д. Кам'янець – соборна столиця України : Історія міста Кам'янця-Подільського в період Перших визвольних змагань за незалежність 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2019. 144 с.
31. Барановська Н.М., Макарчук О.Г. Український національно-визвольний рух у контексті революційної боротьби за відновлення державності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612: Держава та армія. С.65-72
32. Бабюк М. Громадські організації, об'єднання, інтелігенція Поділля в 1917-1920 роках. *Науковий вісник*. 2011. Вип. 7. Демократичне врядування. С.1-13.
33. Бороденко О. А.Відеоматеріали про українську національну революцію 1917-1921 років як мультимедійні засоби навчання школярів новітньої

історії. *Українська національна революція 1917–1921 років крізь призму сучасності (до 100- річчя події)* : Збірник наукових статей, матеріалів, тез учасників науковометодичного семінару 2 березня 2017 року / Упорядники : Л. Л. Бабенко, І. О. Міщенко. Полтава : 2017. С.35-44

34. Верстюк В. Українська революція 1917-1921. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_revoliutsiia_1917 (дата звернення: 28.09.2024).

35. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.). *ВІЖ*. 2003. № 3. С. 63–81.

36. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920). Мюнхен: Українське Історичне Товариство Серія: Монографії ч. 2. З фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 1968. 60 с.

37. Вінницький музей. Зал №11. Поділля в добу української революції 1917-1920-х. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/rooms/room-11> (дата звернення: 28.09.2024).

38. Вінниччина в 1917-1921 URL: <https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/uroki-kraeznavstva/vinniccina-v-1918-1921> (дата звернення: 28.09.2024).

39. Войнаровський А. В. Події Української революції. *Вінниччина в контексті Української революції 1917-1921 років : до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Департамент гуманітар. політики Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. М. Авраменко, О. Ю. Антонюк; авт. ст.: А. В. Войнаровський, О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк ; ред.: Г. М. Слотюк, С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Л. Б. Сеник. Вінниця, 2021. С.7-55*

40. Воловик В. П., Воловик О.В. Події лютневої 1917 р. революції на Поділлі. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 1999. Вип. 1. С. 58-62.
41. Гаврилук М.В. Краєзнавчий матеріал на уроках громадянської та історичної галузі як засіб пізнавальної активності школярів. Чернівці : 2023. 88 с.
42. Гай-Нижник П.П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ : Українське агенство інформації та друку «Рада», 2009. Вип. XXIV. С. 229-270.
43. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): монографія. Вінниця : Діло, 2009. 370 с.
44. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 352 с. :іл.
45. Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр. Т.1. Доба Центральної Ради. Київ : Либідь, 1998. 437 с.
46. Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле. *УІЖ*. 1992. №6. С.131-142.
47. Єсюнін С. Проскурів в роки української національно-демократичної революції 1917-1920 років. URL: <https://www.khm.gov.ua/uk/content/proskuriv-v-roky-ukrayinskoyi-nacionalno-demokratychnoyi-revolyuciyi-1917-1920-rokiv> (дата звернення: 28.09.2024).
48. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : «Аксіома», 2010. 116 с.
49. Завальнюк О. М. Містечка Могилівщини в добу Української революції 1917–1920 рр. *Друга Могилів-Поділ. краєзнав. конф., 20–21 жовт. 2006 р., м.*

Могилів-Подільський. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський, 2006.
С. 145–157.

50. Завальнюк О.М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу української революції (1917-1920 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори 2006», 2017. 62 с.

51. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.

52. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.

53. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.

54. Зеленюк, І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Вид-во «Каменярь», 1966. 167 с.

55. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / В. М. Литвин (голова редакційної ради). Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 630 с.

56. Комарніцький О. Б. Містечка Барщини в добу Української революції 1917 – 1920 рр. *Бар: Барська земля – кризь призму століть*: матеріали І-ї Міжнар. наук.-практ. конф. Бар, 2008. С. 306-312

57. Кравчук О. М., Калитко С. Л., Ратушняк І. І Керівники органів державного управління Подільської губернії у 1917–1920 рр. *Вінниччина в контексті Української революції 1917-1921 років : до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Департамент гуманітар. політики Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. М. Авраменко, О. Ю. Антонюк; авт. ст.: А. В. Войнаровський, О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк ; ред.: Г. М. Слотюк, С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Л. Б. Сеник. Вінниця, 2021. С.55-82*

58. Кучеров Г.Г. Жезицький В.Й. Роль сільських «Просвіт» Подільської губернії у розвитку театрального мистецтва (1917-1918 рр.). *Вісник*

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Вип.8. С.419-430

59. Логінов О. В. Лютнева революція 1917 р. у Вінниці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С.68-81*

60. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році : Революція у провінційному місті. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 272 с.

61. Лозовий В.С. Суспільно-політичні зміни в подільському селі після лютневої революції 1917 року. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк; Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С.349-355.*

62. Лозовий В. Реакція селянства на земельну політику Центральної Ради після утворення Української Народної Республіки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. С.372-380*

63. Лозовий В. Ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2010. 466 с.

64. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис). Київ : 1999. 28 с.

65. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Київ : Темпора, 2003. 608 с.

66. Маркович Дмитро Васильович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 30.09.2024).

67. Методичні рекомендації до 100-річчя Української революції 1917–1921 років. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/metodychni-rekomendaciyi-do-100-richchya-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 28.06.2025).
68. Методичні рекомендації щодо викладання у 2024/2025 навчальному році історії, правознавства, громадянської освіти. URL: https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-u-2024-2025-navchalnomu-rotsi-istoriyi-pravoznavstva-gromadyanskoyi-osvity/#google_vignette (дата звернення: 20.07.2025).
69. Міська дума у 1917-1918 роках URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7890/> (дата звернення: 28.09.2024).
70. Молоткіна В., Хмельницька Л. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*. (18). С.227-252.
71. Навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи від 03.08.2022 No 698. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
72. Навчальна програма «Історія: Україна і світ. 10–11 класи від 03.08.2022. No 698. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit%20Intehrovanyy.kurs.30.09.2022.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
73. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, Р.Я.Пиріг, О.П.Рєєнт, О.С.Рубльов, В.Ф.Солдатенко, Ю.І.Терещенко. НАН України. Інститут історії України. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. Кн. 1. 390 с.

74. Олійник С.В. Поділля в умовах розгортання національно-визвольного руху в Україні (березень-червень 1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т.19: На пошану академіка В.А.Смолія. С.438-451
75. Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. *Архіви України*. 2011. № 5. С.98-112
76. Погуляєв О. І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917–1921 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир, 2019. 244 с.
77. Поліщук О. Адамський В. Інститути влади Літинського повіту в умовах революційних трансформацій навесні 1917 року. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2020. Вип. 31. С.69-78
78. Пометун О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
79. Радчук І.В. Методика викладання теми «Українська революція 1917–1921 рр.» на уроках історії. *Збірник наукових праць: педагогічні науки*. 2024. Вип. 108. С.31-36
80. Рєєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
81. Рекрут В. П. «Із людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Вінниця : Вид. Балюк І. Б., 2006. 408 с.
82. Рекрут В. П. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 1: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.
83. Рекрут В.П. Вплив антиукраїнських сил на діяльність Української Центральної Ради на території Поділля у другій половині 1917 – на початку

1918 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т.19: На пошану академіка В.А.Смолія. С.451-462

84. Рекрут В.П. Кооперативна та державницька діяльність П.П. Відибіди на Поділлі в добу Української революції (1917-1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. С.342-354

85. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1920 рр. Україна крізь віки: У 15 т. Т. 10. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.

86. Санак А. Лютнева революція та її вплив на життя Поділля (лютий-березень 1917 року). *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : 2025. Вип. 22. Частина 1. С.54-58

87. Солдатенко В. Ф. Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 608 с.

88. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 976 с.

89. Стецюк В.Б. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т.13: На пошану професора А.О.Копилова С.364-373

90. Стецюк В.Б. Професійні спілки земських працівників Поділля в період національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т.16: На пошану професора А.О.Копилова. С.240-246

91. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. 2-е вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.: іл.
92. Телячий, Ю. В. Видавничий рух на Поділлі в добу Центральної Ради (берез. 1917 р. – квіт. 1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 9. С. 155-167.
93. Ткач Б.В. Роль медиків Поділля в Українській національній революції 1917–1921 рр. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2020. № 2(Б) (спецвипуск). С.48-55
94. Томахів В. Революційні події на Поділлі в спогадах Бориса Антоненка-Давидовича. *Українська революція та більшовицькі репресії на Поділлі (1917-1930-ті рр.)*. С.224-236
95. Трембіцький А.М. Іваневич Л.А. Подолянин Іван Розгін про Національну революцію 1917–1921 рр. на Поділлі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип.5. С.454-456
96. Трембіцький А.М. Проскурівщина 1917 року у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип.4. С.163-175
97. Українська революція (1917-1921). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_\(1917%E2%80%941921\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_(1917%E2%80%941921)) (дата звернення: 29.09.2024).
98. Українська Революція 1917–1921 років на теренах Поділля. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2018/ukrainian-revolution> (дата звернення: 28.09.2024).

99. Філінюк А.Г. Наростання криміногенної ситуації у селах Поділля в добу Центральної Ради. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Том 22. С.369-378

100. Філінюк В.А. Самосуд селян у Наддніпрянській Україні в період Центральної Ради. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: Історичні науки. Вип.5. С.341-349